

Arhe XX, 39/2023

UDK 1 Farabi A.

1(5)

DOI <https://doi.org/10.19090/arhe.2023.39.331-349>

Originalni naučni rad

Original Scientific Article

AMRA HALILOVIĆ¹

Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet

VLAST U FARABIJEVOJ UTOPIJI (VRLOM GRADU)

Sažetak: Jedan od prvih a ujedno i najznačajnijih predstavnika islamske filozofske misli Abu Nasr Farabi, koji je odigrao izuzetno važnu ulogu u povezivanju starogrčke filozofske baštine s islamskom teološkom tradicijom, posvetio je posebnu pažnju političkoj i socijalnoj filozofiji. Njegova ideja o utopiji, odnosno o „vrlom gradu (*al-madina al-fadila*)“, izazvala je razne reakcije u kasnijim generacijama filozofa i mislilaca. Avicena, Ibn Tufeil, pa i Šihabudin Suhrevardi nastojali su da se kritički osvrnu na Farabijeve izjave i ideje. Pojmovi i sintagme poput političke filozofije, socijalne filozofije, politike, vlasti, grada i društva u njegovim delima razmotreni su racionalnom metodom veoma obuhvatno. Mi ćemo se u ovom radu fokusirati na ideju o konceptu vlasti u njegovom utopijskom razumevanju „vrlom grada“. Tom prilikom, nastojaćemo da se u što većoj meri koristimo njegovim originalnim delima pisanim na arapskom jeziku. Metodološki je važno napomenuti da Farabijeve stavove o socijalnoj filozofiji nisu važni i značajni samo u filozofskom smislu, već mogu poslužiti i istoričarima misli, budući da je Farabi uvek nastojao da svoja racionalna zapažanja bar delimično poveže i s objektivnim društvenim i političkim stanjem u periodu abasidske dinastije u kojem je on živio.

Ključne reči: Farabi, klasična islamska filozofija, socijalna filozofija, „vrlom grad (*al-madina al-fadila*)“, vlast, vladar, vrline

---

¹ E-mail adresa autorke: amra_halilovic90@hotmail.com

UVOD

Abu Nasr Farabi (870–950) bez sumnje spada u najveće muslimanske filozofe iz ranog razdoblja razvoja te misaone baštine. Ponajviše je poznat zbog svojih stavova iz opšte filozofije, ali je svakako privukao i te kako veliku pažnju i zbog posebne obrade političke misli u okviru koncepta „Vrlog grada“ (*al-Madina al-fadila*). Naime, kako smatra Sejed Hosein Nasr, savremeni iransko-američki mislilac, Farabi je pokušao da napravi jasnu komparaciju između filozofske utopije i objektivnog stanja društva u kojem je živio za vreme vladavine abasidske dinastije, zbog čega njegove političke i društvene teorije mogu istovremeno da posluže i filozofima i sociolozima, a možda čak (uz malu dodatnu obradu) i istoričarima.² Usled tolike važnosti njegove ideje, u ovom radu nastojaćemo da se nakon kraćeg upoznavanja s Farabijem i njegovim osnovnim mislima, fokusiramo na njegovu političku filozofiju gde on s velikom preciznošću piše o idealnom gradu i karakteristikama i vrlinama njegovog vladara.

Farabi je rođen 870. godine kada je Prevodilački pokret u arapskom svetu već uzeo maha.³ Više od stotinu godina pre njegovog rođenja, još s početka perioda abasidskog kalifata, tačnije iz perioda drugog abasidskog kalifa Mansura Davanikija, Arapi su prepoznali veliki intelektualni potencijal u starogrčkoj literaturi, pa su krenuli u selektivan prevod najvažnijih naslova iz medicine, filozofije, logike i astronomije. Mansur i njegovi kasniji naslednici vrlo dobro su plaćali te prevode, zbog čega se na njihov poziv odazvao veliki broj nestorijanskih hrišćana s teritorije današnje Sirije. Starogrčka dela su nekada prevođena direktno sa starogrčkog, ali najčešće posredstvom nekog drugog jezika. Nakon nekoliko decenija preveden je značajan

---

² Nasr, Sejed Hosein, *Sonate aklani-eslami dar Iran (Racionalno-islamska tradicija u Iranu)*, preveo na persijski jezik Said Dehkani, Tehran, Kasidesara, 2004, 183.

³ Halabi, Ali Asgar, *Tarihe falasefeje Irani az agaze eslam ta emruz (Istorija iranskih filozofa od početka islama do danas)*, Tehran, Zovar, 2002, 99.

broj filozofskih i drugih naslova na arapski jezik, što je napravilo novi talas filozofskog razmišljanja u istoriji islama. Ta filozofska misao u istoriji islama uglavnom zasnovana na starogrčkoj racionalnoj baštini kasnije će dobiti naziv klasične ili peripatetičke (*al-maša*) škole u islamu, najverovatnije po uzoru na naziv koji je nekada s ponosom nosila Aristotelova škola. Farabi se pojavljuje upravo u tom periodu, pa njegov doprinos treba razumeti u tom kontekstu.

Rođen je u Farabu, u današnjem Otrar u Kazahstanu, koji je svojevremeno pripadao velikom Horasanu, Persiji. Stanovnike ovog mesta činili su turski i persijski narodi koji su islam kolektivno prihvatili pola veka pre Farabijevog rođenja, onda kada je grad osvojio i pokorio samanidski vojskovođa Nuh ibn Asad.⁴ Sudeći po tome, možemo zaključiti da je Farabijev otac rođen kao musliman, što se ne može sa sigurnošću reći za njegovog dedu. Drugim rečima, islam je na tim prostorima došao tek jednu ili možda dve generacije pre Farabija, nikako pre toga. Demografski sklop ovog naselja nije bio tako jednostavan i jednoličan. Osman Bakar veruje da je teško odrediti da li je Farabi bio iranskog ili turskog porekla, budući da su se ovi narodi u severnim predelima velikog Horasana potpuno izmešali.⁵ Farabijev otac je iranski oficir koji je bio angažovan u redovima samanidske vojske. Savremeni britanski orijentalista Duglas Morton Danlop (Douglas Morton Dunlop, 1909–1987) tvrdi da je i Farabijev deda bio vojno lice, a majka mu je bila turskog porekla.⁶ Dakle, po ocu je bio Iranac, a po majci Turčin.

U dva navrata je Farabi boravio u Bagdadu, gde je kako piše Debora Luiza Blek (Deborah Louise Black), između ostalog učio

---

⁴ Ibn Halikan, Ahmed ibn Muhamed, *Vafajat al-a'jan va anbau abna az-zaman*, Kom, Šarif Razij, 1985, 100.

⁵ Bakar, Osman, *Tabakebandije olum az manzare hokamaje mosalman* (Klasifikacija nauka s gledišta muslimanskih mislilaca), preveo na persijski jezik Dževad Kasemi, prolegomenom opremio Sejed Hosein Nasr, drugo izdanje, Mašhad, Astane kodse Razavi, 2010, 26.

⁶ Dunlop, Douglas Morton, *Arab Civilization up to 1500 A. D.*, London, Longman, 1971, 184.

logiku i kod dva hrišćanska učitelja: Juhane ibn Hajlana (umro 910) i Abu Bišra Mate (umro 940)⁷, dok je u međuvremenu nakratko živio u Alepu, a kako neki izvori tvrde i u Konstantinopolju. Kada je drugi put napuštao Bagdad, u prestonici abasidskog kalifata vođena je velika naučna rasprava između predstavnika imamitske i šafiitske misli. Abasidi su sasvim očigledno stali na stranu šafiita što je Farabiju boravak u tom gradu učinilo još težim. Kao Iranac s očeve strane, bilo je jasno da su njemu bliže imamitske teološke ideje, pa je konačno odlučio da otputuje u Damask, po pozivu Sajfudavleta Hamedanija. Posmatrajući ova Farabijeva česta putovanja koja su bila gotovo u ritmu kolektivnih političkih previranja u njegovoj epohi, Abdul-Madžid Ganuši ističe da Farabi nije ostao samo tradicionalni filozof koga društvena i politička pitanja nisu mnogo zanimala. „Ako njega zaista nije zanimalo sve to što se dešava u njegovoj zajednici“, piše Ganuši u svojoj knjizi o Farabiju, „kako je onda mogao da prikupi toliko podataka o društvenom životu i da sroči dotad verovatno najprecizniju društvenu i političku teoriju? A pogotovu što je ta svoja dela pisao u dubokoj starosti, nakon što je obišao razne gradove i upoznao različite modele života i političkog uređanja“.⁸

Uzimajući sve ove okolnosti u obzir, možemo zaključiti da Farabijeva politička teorija ima višeslojan značaj, kako u samoj filozofiji – što joj uostalom i jeste osnovno mesto – tako i u drugim poljima društvenih i političkih nauka.

VLAST I POLITIČKA FILOZOFIJA

Da bismo što bolje razumeli ideju „Vrlog grada“ kod Abu Nasra Farabija, neophodno je da pre svega ukratko istražimo kako on tumači neke od najbitnijih pojmova i sintagmi vezanih za ovu temu. Najpre ćemo krenuti s „političkom filozofijom“.

---

⁷ Black, Deborah Louise, „Al-Farabi“, in: Seyyed Hossein Nasr and Oliver Leaman, *History of Islamic Philosophy*, Qom, Ansariyan Publication, 2001, Vol. I, 178.

⁸ Ganuši, Abdul-Madžid, *Al-Farabi va al-hazara al-insaniya*, Bagdad, Vizarat al-alam, 1975, 101.

U svojoj knjizi *Tanbih ala sabil as-sa'ada* on ističe da se politička filozofija „zapravo odnosi na saznanja koja će doprineti boljem razumevanju lepote, dobrote i moralnosti u obuhvatnom značenju te reči, od strane stanovnika jednog grada ili države“⁹. Dakle, ono čime se politička filozofija bavi jeste „život stanovnika grada ili države“, a ne bilo koji pojedinac ili bilo kakva socijalno neorganizovana ili nedovoljno organizovana grupa. U svojoj političkoj filozofiji Farabi će, prema tome, govoriti samo o onim zajednicama koje su uspostavile teritorijalni integritet ili homogenu vlast. Jer postojanje jedinstvenog grada ili jedinstvene države implicitno ukazuje na činjenicu da je prethodno uspostavljen relativno sistematizovan oblik vladavine. Ovo će se, videćemo kasnije, pogotovo preslikati u njegovoj specifičnoj ideji o Vrlom gradu, gde on glavni fokus stavlja upravo na vladara. Život jedne zajednice u njegovim očima počinje od njegovog vladara, pa tako razne oblike društvenog života i političkog uređenja on takođe deli prema njihovim vladarima i vladalačkim strukturama.

Obuhvatno gledano, on veruje da svaki vladar ima dužnost da pozitivno utiče na moralnost sopstvenog naroda, da određuje zakon, odnosno da ga štiti od bilo kakve zloupotrebe ili nedefinisanih izmena, da širi pravdu i pravednost u svim segmentima društvenog života, da gradi obrazovne ustanove i omogući kvalitetno školovanje za sve članove zajednice, da čuva i štiti njihova imovinska prava, da radi na poboljšanju zdravstvenog sistema građenjem i opremanjem bolnica, da obezbedi mir i korektan odnos s drugim gradovima i zajednicama i da svoj narod i svoju baštinu odbrani od stranih napada, da bogatstvo raspodeli na pravedan način kako bi svako imao priliku da uživa u rezultatima sopstvenog truda, da čuva kulturnu baštinu kojom taj narod raspolaže i da jednom rečju društvo i sve njegove članove usmerava ka duhovnom i materijalnom blaženstvu.¹⁰

---

⁹ Farabi, Abu Nasr, *At-Tanbih ala sabil as-sa'ada*, priredio Džafar Ali Jasin, Tehran, Hekmat, 1992, 66.

¹⁰ Videti: Farabi, Abu Nasr, *As-sijasat al-madanija*, preveo na persijski jezik Hasan Malekšahi, Tehran, Soruš, 1997, 121–122; Farabi, *Arau ahl al-madina al-fadila*, priredio za persijsko izdanje Mohamad Farhangi, Tehran,

Prirodno je da se on kao filozof ne upušta u detaljnu obradu načina na koji bi vladar trebalo sve ovo gore spomenuto da postigne. To uostalom nije nešto što Farabija kao filozofa mnogo brine, jer smatra da on nije pozvan da i o tome govori. Njemu je dovoljno da ukaže na činjenicu da je čovekovo društvo odraz božjeg stvaranja, ili drugim rečima ontološkog poretka. Pa tako, ako od Boga potiče celokupno postojanje, onda će i u društvu od prvog i idealnog vladara da krene celokupna vrlina. Vladar će u tom slučaju biti zadužen za organizovanje svakog aspekta društvenog života. Naravno, neće biti problema ni u tome da on zbog mnoštva obaveza neke svoje funkcije prepusti drugim ljudima od poverenja, ili da formira institucije koje će to umesto njega da obavljaju, ali i pored toga uvek mora nadzirati njihov rad. Jer kada se sve sabere, glavna, a možda i jedina odgovornost po pitanju socijalnog i političkog organizovanja društvenog života pripašće upravo njemu.

MODELI GRADOVA U FARABIJEVOJ POLITIČKOJ FILOZOFIJI

Farabi društvo, odnosno grad (*al-madina*), deli na osnovu dva različita kriterijuma; jednom to čini na osnovu kvantiteta, drugi put na osnovu kvaliteta. Iako relativno dosta piše o kvantitativnim podelama, ipak to nije predmet našeg istraživanja u ovom radu. Ono što nas ovde više interesuje jeste njegova kvalitativna podela, po čemu je njegova politička filozofija i postala naširoko poznata, a to je podela koja će najzad iznedriti njegov „Vrli grad (*al-madina al-fadila*)“. Vrlina (*al-fadilat*) i blaženstvo (*as-sa'adat*) odigravaju središnju ulogu u njegovoj analizi. Pa zato, bilo bi pogodno već sada se zapitati šta su to vrlina i blaženstvo u njegovoj filozofskoj misli, odnosno kako ih on definiše i predstavlja.

Hekmat, 1991, 158; Farabi, *Fusulun muntazia*, preveo na persijski jezik Parviz Mošrefi, Tehran, Hekmat, 1971, 65–69.

On smatra da su vrlina i blaženstvo poistovećene s egzistencijom (*al-vudžud*).¹¹ To znači da se one raspodeljuju po ontološkom sistemu stvaranja. Savršenija bića imaće mnogostruko više vrlina u odnosu na bića koja se na ontološkoj lestvici nalaze na nižim stupnjevima. Prvi intelekt je, prema toj hijerarhiji, bez sumnje savršenije biće od Desetog intelekta, što će značiti da su njegove vrline znatno veće i ozbiljnije. Na isti način, kada posmatramo materijalni svet čovek zauzima središnje mesto. Čovek je i u kuranskoj literaturi „božji namesnik na Zemlji“ što Farabi potvrđuje i kroz svoj filozofski sistem. Ali ne bilo koji čovek, već samo čovek koga Farabi smatra bogočovekom, odnosno idealnim i savršenim čovekom. Pa tako, i društva će biti kategorizovana prema vrlinama svojih vladara. Ako na čelu jednog društva, odnosno grada, stoji čovek koji je po svojim vrlinama i kvalitetima bliži definicijama bogočoveka, to društvo će biti kvalitetnije i savršenije. A ukoliko se vladar odvoji od tih načela i vrlina, istovremeno će se to isto dogoditi i s njegovom zajednicom. Kada se stvari tako postave, jasno je da će jedino ona društva biti protumačena i predstavljena kao idealna društva koja na čelu budu imala zaista bogočoveka, s punim kapacitetima te reči. A to su prema Farabijevom mišljenju verovesnici i proroci. To su društva koja Farabi naziva „vrlim gradovima“.

Nakon ovakve uvodne analize pojmova vrline (*fadilat*) i blaženstva (*sa'adat*) on započinje svoju podelu raznih zajednica i gradova po kvalitativnom kriterijumu. Najpre deli gradove na one koji za cilj imaju postizanje istinske vrline i one koji nemaju takav cilj. Tako na jednoj strani dobijamo njegov čuveni „vrli grad“ (*al-madina al-fadila*). To je zapravo njegov ideal i on je svestan da se takav ideal vrlo teško može konkretizovati u datom istorijskom trenutku, pogotovu u periodu kada više nemamo proroka i verovesnika. Taj grad za njega ostaje kao idejni i apstraktni šablon

---

¹¹ Videti: Mir-Ahmadi, Sadek, „Ertebate fazeel az nazare Farabi“ (Međusobni odnos vrlina prema Farabijevom mišljenju), u: *Marefate ahlaki*, vol. 6 (3): 218.

prema kojem bi svi drugi gradovi trebalo da se usmeravaju. To je grad čiji je vladar nužno savršeni čovek, odnosno bogočovek, što pre svega jesu verovesnici i proroci.¹² Budući da okosnicu ovog grada čini upravo njegov vladar, mi ćemo u nastavku ovog rada detaljnije da se pozabavimo osnovnim vrlinama tog vladara. No, pre toga, ukratko da vidimo i druge modele gradova.

Drugu kategoriju čine gradovi kojima nedostaje bar neki uslov da bi bili na tom stupnju, i njih Farabi deli u četiri grupe:

- Neznalački gradovi (*al-madina al-džahila*);
- Razvratnički gradovi (*al-madina al-fasika*);
- Gradovi s izmenjenom sudbinom (*al-madina al-mubadala*);
- Izgubljeni gradovi (*al-madina ad-dala*).

U nastavku ćemo ukratko obratiti pažnju kako on predstavlja i objašnjava ove gradove.

Neznalačke gradove čine vladari i građani koji nisu ni saznali šta je istinsko blaženstvo kako bi se ka njemu kretali. Oni žive u zabludi, jer njihovi vladari nisu znalci, filozofi i mudraci koji bi prepoznali istinu i koji bi shodno tom saznanju usmeravali sopstveni narod. Takvim gradovima nema spasa sve dok se njihova vladalačka struktura u biti ne promeni.¹³ Ovde treba napomenuti da Farabi pod znanjem ne podrazumeva samo teorijski oblik saznanja, već i onaj praktični. Tu se, zapravo, još jednom vidi veliki uticaj starogrčke baštine na njegov filozofski pogled na svet.

Druga grupa gradova, odnosno ona u čijem imenu on koristi arapski termin „al-fisk“, što bi u prevodu značilo razvrat i nemoral, predstavlja gradove u kojima vladari i većina stanovnika načelno veruju u moralna i verska načela koja prihvataju stanovnici „vrlog grada“, ali uprkos tom svom verovanju, oni njima nisu privrženi. Oni

¹² Farabi, *as-Sijasat al-madaniya*, 80; Farabi, *Arau ahl al-madina al-fadila*, 118.

¹³ Mohadžernija, Mohsen, *Andišeye siyasije Farabi*, Kom, Bustane ketab, 2001, 209.

tako sasvim svesno okreću leđa svom duhovnom blagostanju i kreću se u suprotnom smeru.¹⁴ Ovde Farabi ističe jednu veoma zanimljivu temu o svesnim postupcima. On veruje da postupak mora biti svesno počinjen kako bismo presudili da li je on moralan ili nije, te da li je njegov počinilac moralan ili nemoralan, odnosno razvratan. Ukoliko vladar uopšte ne poznaje šta je vrlina i šta su moralna načela, on će onda načiniti neznačajki grad, ali ukoliko poznaje ta načela ali ih se ne pridržava, njegovo društvo će biti razvratničko. To su osnovne razlike između prvog i drugog oblika pomenutih gradova.

Treći oblik gradova koji su se udaljili od „vrlog grada“ jesu gradovi s izmenjenom sudbinom. To su gradovi koji su u nekom trenutku pokazivali naznake „vrlog grada“, ali su kasnije iz različitih razloga krenuli putem razvrata ili zaborava. Njihovi stanovnici su zaboravili na nekadašnje ideale i pod uticajem raznih okolnosti posvetili su se svojim telesnim prohtevima.¹⁵ Oni su sami izmenili sopstvenu sudbinu i nikada se neće vratiti na pravi kolosek dok to sami ne budu poželeli i na tom putu se potrudili.

I konačno, četvrti oblik gradova su oni koje Farabi naziva „izgubljenim gradovima“. Ali zašto izgubljeni? Ovim pomalo čudnim terminom Farabi želi da predstavi gradove čiji vladari se vode isključivo svojom čistom ljudskom prirodom, bez ikakve pomoći filozofije ili religije. Ti vladari nisu mudraci ili filozofi, niti su verovesnici ili proroci koji imaju božju knjigu u rukama. Oni su jednostavno dobri i neiskvareni ljudi, i kao takvi napraviće određene kvalitete u svom društvu, ali nikada neće postići vrhunac koji se postiže kada je vladar filozof ili prorok. U takvim gradovima se može uočiti velika želja da se postigne večno blaženstvo, ali njihova saznanja i saznanja njihovih vladara nipošto nisu usmerena ka postizanju tog cilja. Oni su u pravom smislu izgubljeni na svom putu i neuspešni u postizanju svojih ciljeva. Ovakvi gradovi, ukoliko im ne pristigne pomoć sa strane (od filozofa ili verovesnika), vrlo brzo će postati gradovi bez nade i prosperiteta. Neki istoričari filozofije

---

¹⁴ Farabi, *Arau ahl al-madina al-fadila*, 119.

¹⁵ *Isto.*

veruju da Ibn Tufeilova priča „Haj ibn Jakdan“, kao i Avicenina priča „Salaman i Absal“ donekle ukazuju na odnos između vrllog i izgubljenog grada.¹⁶ Osobe koje se nalaze na pustim ostrvima i koje vodi samo njihova čista i plemenita duša simbolizuju izgubljene gradove koji imaju potencijal da budu na dobrom putu, ali kojima je za to potrebna saznajna podrška. Tu saznajnu podršku mogu da dobiju jedino božjim nadahnućem, a to Bog čini kroz svoje verovesnike i proroke. A rekli smo da upravo taj faktor savršenog i idealnog vladara, odnosno bogočoveka i verovesnika čini suštinu idealnog društva i vrllog grada.

Pa zato, u nastavku ćemo detaljnije da se pozabavimo kvalitetima i vrlinama tog vladara.

VRLINE I KVALITETI IDEALNOG VLADARA

Mudrost (al-hikma)

Farabi mudrost tumači kao sposobnost vladara da razazna šta je u datom trenutku najbolje za njegov narod i njegove podanike. Naime, neke stvari možda na prvi pogled neće izgledati dobre, ali suština vladarove mudrosti je u tome da vidi budućnost, te da sazna da li će one uskoro doneti veće dobro i veću sreću ili ne. Nekada se manje dobro žrtvuje zarad većeg dobra, dok se nekada manje zlo prihvata radi odbijanja i odbacivanja većeg zla. Takve postupke običan narod neće najpre razumeti, ali će u vladarovu mudrost da se uvere tek nakon izvesnog vremena, kada se rezultati konačno pokažu.¹⁷

¹⁶ Halabi, Ali Asgar, *Tarihe falasefeje Irani*, 298.

¹⁷ Farabi, Abu Nasr, *Tahsil as-sa'ada*, priredio za persijsko izdanje Golam Ahmadi, Tehran, Hekmat, 1993, 85 i 87; Farabi, *Arau ahl al-madina al-fadila*, 130.

Razum (al-akl)

Termin „al-akl“ kod Farabija ima čitav niz značenja, a dva su najučestalija i najupečatljivija. Nekada je u pitanju intelekt, veoma sličan onome što se pojavljuje i u starogrčkoj pa kasnije i aleksandrijskoj baštini, pogotovu u Plotinovim delima. Tada je reč o realnim činjenicama, i prema njegovoj filozofskoj misli takvih intelekta ima najverovatnije deset. Prvi intelekt je najsposobniji i posredstvom njega Bog stvara ostatak univerzuma. No, nekada termin „al-akl“ označava čovekov razum. Pa tako, kada se ovde govori da vladar mora da bude privržen „akl-u“, misli se na to da njegovi postupci budu racionalni i razumni. Naravno, postoji jasna veza između ova dva značenja termina „al-akl“, ontološkog i epistemološkog. Čovekov razum se vodi činjenicama koje u njemu stvara intelekt. Pa tako, biti razuman u Farabijevoj filozofskoj i političkoj misli znači biti potpuno predan činjeničnom stanju stvari, onakovom kakvo nam predstavljaju intelekti, odnosno Deseti intelekt s kojim je materijalni čovek ponajviše i povezan.¹⁸ U svakom slučaju, ovo je još jedna u nizu vrlina koje bi trebalo da krase vladara Farabijeve utopije.

Pronicljivost (az-zikava)

Iako veoma sličan prethodnim dvema vrlinama prvog vladara, ova vrлина se ipak po nečemu bitnom razlikuje od njih. Ovde nije u pitanju razumnost odluka (odnosno povezanost s intelektom), niti je po sredi mudrost, odnosno vladareva sposobnost da vidi dalekosežne posledice svojih dela; već je reč o tome da vladar svoje odluke iznosi i saopštava svojim podanicima i narodu na način da u njima izazove najmanji mogući otpor. To je veliko umeće i mnogi vladari kroz istoriju nisu bili sposobni za to. Najbolje i najjasnije odluke mogu da izazovu lavinu negativnih komentara ako se iznesu u loše vreme i na loš način. A najgore i najpodlije odluke mogu da

---

¹⁸ Farabi, Abu Nasr, *al-Mila va nusūs uhra*, Bejrut, al-Mašrik, 1980, 60.

prođu vrlo neometano, pa čak i primamljivo, ako se u pravom momentu predstave. Prema tome, vrlo je bitno da vladar po tom pitanju bude pronicljiv, da svojim odlukama u društvu izaziva kolektivno i opšte zadovoljstvo i mir, a ne da njima izaziva netrpeljivost i nezadovoljstvo.¹⁹

Strpljenje (as-sabr)

Vladar, prema Farabijevom mišljenju, mora biti strpljiv, i to na dva načina: aktivno i pasivno. Aktivna strpljivost je u tome da bude svestan toga da produktivnost određenih odluka na političkom i društvenom nivou zahteva vreme. Rezultati reformi i političkog razvoja se neće pokazati tako brzo, nekad će biti potrebno da prođu meseci pa i godine. Na početku ovog rada pisali smo da je Farabi živio u periodu abasidskog kalifata, da je u dva navrata boravio u Bagdadu, ali ne samo tu već i u mnogim drugim velikim gradovima s izmešanom demografskom strukturom. On je imao priliku da sagleda do koje mere su pojedini problemi duboko uronili u strukturu i korene društvenoga života, i da je nemoguće da se ti problemi reše za kratak period. Potrebno je da se generacije smenjuju kako bi se neki problemi iskorenili. Toga je on kao filozof bio svestan, a toga je morao, kako je tvrdio, da bude svestan i prvi i idealni vladar. Drugi oblik strpljenja koji Farabi preporučuje za vladara jeste pasivno strpljenje. To su slučajevi kada su pritisci (prirodni ili ljudski) toliki da je nemoguće napraviti idealno rešenje. U takvim slučajevima, vladar mora da ima sposobnost da se strpi nad nedaćama i mukama koje će zadesiti njega, njegove najbliže, njegove podanike i njegov narod. On će morati da trpi i za sebe i za sve njih. Moraće da trpi i svoju bol i bol i nezadovoljstvo svih ljudi koje predvodi. To je, dakle, drugi oblik strpljenja koje neki analitičari na osnovu Farabijevih dela nazivaju pasivnim strpljenjem.²⁰

---

¹⁹ Farabi, *Arau ahl al-madina al-fadila*, 127; Farabi, *Tahsil as-sa'ada*, 95.

²⁰ Farabi, *Arau ahl al-madina al-fadila*, 128.

Istrajnost u učenju (al-mudžahida fi al-ilm)

Vladar utopijskog grada je prema Farabijevom mišljenju, kao što smo i ranije primetili, neki oblik bogočoveka ili savršenog čoveka (*al-insan al-kamil*). Najbolji primeri takvog vladara su filozofi, proroci i verovesnici. Međutim, budući da ontološki potpuno savršeno biće može biti samo Bog, apsolutni stvaralac, čak ni taj bogočovek neće imati taj nivo božjeg savršenstva, što znači da će uvek imati prostora za napredak i usavršavanje. S druge strane, Farabi veruje da je upravo saznanje ono što stalno unapređuje čoveka i njegovo biće (a to saznanje može biti praktično i teorijsko, kao što je o tome govoreno i u starogrčkoj filozofskoj misli). Prema tome, idealni vladar u Farabijevoj političkoj filozofiji uvek mora biti istrajan u svom konstantnom učenju. Nijednog trena ne sme da pomisli da je on sve saznao i da mu više nije potreban napredak. Jer taj trenutak će ujedno označiti i njegovu propast i propast društva i političke ideje koju predvodi i oponaša. Taj trenutak bi označavao oholost, a oholost je poslednja osobina koju bi vladar trebalo da ima.²¹

Iskrenost (as-sidk)

Vrlo je bitno, smatra Farabi, da vladar Vrlom grada bude iskren, da teži ka istini i uživa u njoj a da prezire laž i obmanu.²² To je, svakako, rezultat njegovih unutrašnjih osobina i njegove težnje ka tome da društvo koje predvodi formira u skladu s ontološkim realnostima. Naime, vladar je pre svega filozof. A budući da filozofija podjednako obuhvata teorijsko i praktično saznanje, vladar kao takav mora težiti ka tome da sve ono što teorijski sazna sprovede u delo. Društvo koje on predvodi mora postati oličenje sveta onakvog kakvog ga je Bog stvorio. S tom razlikom što je Bog stvorio realne činjenice, dok vladar stvara strukturu društvenoga života. U prvom obliku

²¹ Farabi, *Tahsil as-sa'ada*, 95.

²² Farabi, *Arau ahl al-madina al-fadila*, 128; Farabi, *Tahsil as-sa'ada*, 95.

imamo i materiju i formu, dok u drugom modelu imamo samo formu bez materije.

No, ako ostavimo ove filozofske i ontološke dimenzije po strani, ova karakteristika može biti protumačena i čisto etički. Vladar Farabijeve utopije, „vrlog grada“, mora da prezire bilo kakav oblik laži i obmane. Institucije koje on uspostavi moraju raditi po strukturi koja neće dozvoljavati obmanu ljudi, čak ni u slučaju da ta obmana bude privremeno korisna. Jer njena privremena korist uvek sa sobom nosi veću i dugoročnu štetu. Vladarev moto, shodno tome, treba da bude taj da narod nikada ne treba lagati, varati ili obmanjivati. S njim uvek treba biti iskren. Ovo se može videti i u pojedinim tradicionalnim predanjima u istoriji islama. Hansari u svojoj knjizi prenosi od Alija ibn Abi Taliba da „četiri merila dokazuju da će vlast doživeti poraz: zapuštanje verskih principa, pribegavanje obmanama, zapostavljanje najdostojnijih i preferiranje nedostojnih ljudi“²³.

Pravednost (al-adl)

Ova vrlina se može protumačiti kao praktični rezultat prethodne. Jer pravda i nije ništa drugo osim istine. Pravedan sistem označava sistem koji je zasnovan na istini. Nasilje se pojavljuje isključivo onda kada se zapostave istina i pravda. Farabi veruje da idealni vladar „vrlog grada“ ni u kom slučaju ne bi trebalo da pribegava nasilju. Štaviše, njegov duh bi trebalo da bude potpuno imun na bilo kakvu potrebu za nasiljem.²⁴ Nasilje nije odobreno čak ni prema neprijateljima a kamoli prema prijateljima i sopstvenom narodu. Ovo u očima Abu Nasra Farabija nije obična parola ili politička varka, već duboko filozofsko uverenje. Bilo kakvo odstupanje od pravde i pravednog sistema, kako u svom ličnom primeru tako i u obliku odobravanja nepravde kod svojih podanika, vladara čini nedostojnim funkcije koju obavlja. Takva osoba više

²³ Hansari, Aga Džemaludin, *Šarhi bar Gurar al-hikam*, Tehran, Tehranski univerzitet, 1987, tom 6, 450–451.

²⁴ Farabi, *Tahsil as-sa'ada*, 96.

neće moći da bude idealni vladar. Jednostavno, čak i u slučaju da oseti da su društvu potrebne bolne reforme koje zahtevaju dugogodišnja materijalna odricanja, vladar ne sme da pokazuje nasilje. I ova vrлина ima uporište u islamskoj tradiciji u kojoj se prenosi da vladari rade sa srcima svoga naroda. „Srca narodnih masa“, stoji u jednom takvom Alijevom predanju, „riznice su njihovih vladara. Oni će u njima pronaći sve što su sami uložili, bilo da je to pravda ili nasilje“²⁵.

Zadovoljstvo (ar-rida)

Rekli smo da je idealni vladar u očima Farabija zapravo bogočovek, odnosno savršeni čovek. To su pre svih drugih verovesnici i proroci. Ali i kao takvi, oni su ipak božja stvorenja. Daleko od toga da oni zauzimaju božje mesto u ontološkoj hijerarhiji. Pa zato, Farabi ističe da je neophodno da taj vladar u svakom slučaju bude zadovoljan onim što je Bog odredio, kako za njega tako i za njegove podanike i društvo koje predvodi. Taj osećaj zadovoljstva polako će preći u sreću i blagostanje koje će vremenom obuhvatiti celokupnu zajednicu.²⁶

Ostale vrline

Osim gore pomenutih vrлина Farabi ističe i mnoge druge, detaljnije vrline i kvalifikacije za idealnog vladara svog utopijskog grada. Neke od njih je spomenuo i Madžid Fahri u svojoj briljantnoj knjizi *Al-Farabi; Founder of Islamic Neoplatonism*, pišući o kvalitetima idealnog vladara u očima Farabija. Elokventnost koja će mu pomagati prilikom obraćanja svom narodu i podanicima jedna je od njih. Takođe, vladar ne bi trebalo da bude opsednut određenom hranom, a pogotovu opijajućim pićem ili drugim u islamu zabranjenim radnjama. Ne sme biti podmitljiv, što znači da novac ili

---

²⁵ Hakimi, Danijal, *al-Hajat*, Tehran, Našre farhangi, 2001, 610.

²⁶ Farabi, *Arau ahl al-madina al-fadila*, 128.

---

bilo šta slično njemu ne bi trebalo da ga oduševljava.²⁷ Takvih odlika i vrlina je još mnogo, ali mi smo ovde spomenuli samo neke od najbitnijih, koje uostalom i obuhvataju one druge, detaljnije.

ZAKLJUČAK

Farabi nije mistik, on je filozof i shodno tome nikada ne zagovara da je potrebno ostaviti po strani sve materijalne užitke. Poznata je njegova velika ljubav prema muzici. Štaviše, bio je i ostao jedan od najvećih poznavalaca teorije muzike u ranoj istoriji islama. Sve to pokazuje da njegove ideje ni u kom slučaju ne smemo tretirati kao asketske. Ali i povrh toga, on piše da bi idealni vladar utopijskog grada trebalo da bude umeren u konzumiranju materijalnih dobara i telesnih užitaka. Ne ulazi, doduše, toliko duboko u detaljnije objašnjavanje granica, ali generalno možemo da naslutimo da su u pitanju granice koje odobrava čovekov zdrav razum. Jednostavno, vladar u tom segmentu treba da bude prirodan, niti da preteruje niti da sebe previše muči. Ta prirodnost, odnosno srednji put, prema Farabijevom mišljenju vrlina je u mnogim etičkim načelima. Nije dobro biti previše hrabar, jer to dovodi do neopravdanih poteza, a nije dobro ni biti strašljiv. Nije dobro biti toliko darežljiv da za sebe i svoju porodicu ništa ne ostavimo, ali nije vrednost ni u tome da nikome ništa ne damo. Nije vrednost biti uvek ljut i srdit, niti je ona u tome da uvek i sa svima budemo ljubazni i otvoreni. Na isti taj način, nije vrlina ni to da preterano koristimo materijalna dobra, niti je u tome da ih uopšte ne koristimo. Srednji put je, jednostavno, vrlina u gotovo svemu.

Tako Farabi predstavlja i svoj „vrli grad“. Taj grad je u potpunosti oličenje njegovog vladara. A budući da taj idealni vladar, odnosno bogočovek, prati isključivo srednji i umereni put, i grad koji će on sačiniti i predvoditi biće uvek umeren, stabilan i prosperitetan.

---

²⁷ Fakhry, Majid, *Al-Farabi; Founder of Islamic Neoplatonism: His Life, Works and Influence*, Oxford, Oneworld, 2002, 104.

Ipak, i sam Farabi je svestan da ovakav savršeni grad gotovo da je nemoguće postići i u praksi, pogotovu u periodu nakon proroka. Pa tako, ovaj grad, kao što smo i ranije napomenuli, ostaje samo kao idejni šablon i percepcija, kao ideal kojem različita društva treba da teže, i da mu se koliko je u njihovoj moći i volji približe.

LITERATURA

Farabijeva dela

- Farabi, Abu Nasr, *Arau ahl al-madina al-fadila*, priredio za persijsko izdanje Mohamad Farhangi, Tehran, Hekmat, 1991.
- Farabi, Abu Nasr, *Fusulun muntazia*, preveo na persijski jezik Parviz Mošrefi, Tehran, Hekmat, 1971.
- Farabi, Abu Nasr, *As-Sijasat al-madaniya*, preveo na persijski jezik Hasan Malekšahi, Tehran, Soruš, 1997.
- Farabi, Abu Nasr, *Tahsil as-sa'ada*, priredio za persijsko izdanje Golam Ahmadi, Tehran, Hekmat, 1993.
- Farabi, Abu Nasr, *At-Tanbih ala sabil as-sa'ada*, priredio Džafar Ali Jasin, Tehran, Hekmat, 1992.

Ostala dela

- Bakar, Osman, *Tabakebandije olum az manzare hokamaje mosalman* (Klasifikacija nauka s gledišta muslimanskih mislilaca), preveo na persijski jezik Dževad Kasemi, prolegomenom opremio Sejed Hosein Nasr, drugo izdanje, Mašhad, Astane kodse Razavi, 2010.
- Black, Deborah Louise, „Al-Farabi“, in: Seyyed Hossein Nasr and Oliver Leaman, *History of Islamic Philosophy*, Qom, Ansariyan Publication, 2001.
- Dunlop, Douglas Morton, *Arab Civilization up to 1500 A. D.*, London, Longman, 1971.
- Fakhry, Majid, *Al-Farabi; Founder of Islamic Neoplatonism: His Life, Works and Influence*, Oxford, Oneworld, 2002
- Ganuši, Abdul-Madžid, *Al-Farabi va al-hazara al-insaniya*, Bagdad, Vizarat al-alam, 1975.
- Hakimi, Danijal, *al-Hajat*, Tehran, Našre farhangi, 2001.

- Halabi, Ali Asgar, *Tarihe falasefeje Irani az agaze eslam ta emruz (Istorija iranskih filozofa od početka islama do danas)*, Tehran, Zovar, 2002.
- Hansari, Aga Džemaludin, *Šarhi bar Gurar al-hikam*, Tehran, Tehranski univerzitet, 1987.
- Ibn Halikan, Ahmed ibn Muhamed, *Vafajat al-a'jan va anbau abna az-zaman*, Kom, Šarif Razij, 1985.
- Mir-Ahmadi, Sadek, „Ertebate fazael az nazare Farabi“ (Međusobni odnos vrlina prema Farabijevom mišljenju), u: *Marefate ahlaki*, 2015.
- Mohađernija, Mohsen, *Andišeje sijasije Farabi*, Kom, Bustane ketab, 2001.
- Nasr, Sejed Hosein, *Sonate aklani-eslami dar Iran (Racionalno-islamska tradicija u Iranu)*, preveo na persijski jezik Said Dehkani, Tehran, Kasidesara, 2004.

AMRA HALILOVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Philology

AUTHORITY IN FARABI'S UTOPIA (VIRTUOUS CITY)

Abstract: One of the first and at the same time most important representatives of Islamic philosophical thought, Abu Nasr al-Farabi, who played an extremely important role in connecting the ancient Greek philosophical heritage with the Islamic theological tradition, paid special attention to political and social philosophy. His idea of utopia, i.e. the „virtuous city (*al-Madina al-Fadhila*)“, caused various reactions among later generations of philosophers and thinkers. Avicenna, Ibn Ṭufayl, and even Shihabuddin Suhrawardi tried to look critically at Farabi's statements and ideas. Terms and phrases such as political philosophy, social philosophy, politics, government, city, and society in his works are discussed in a very comprehensive manner using a rational method. In this paper, we will focus on the idea of the concept of authority in his utopian understanding of the „virtuous city“. While doing so, we will try to use as much as possible his original works written in Arabic. Methodologically, it is important to note that Farabi's views on social philosophy are not only important and significant in a philosophical sense, but can also be of use to historians of thought, since Farabi always tried to connect his rational observations at

least partially with objective social and political situations during the Abbasid dynasty, the period he lived in.

Keywords: Farabi, classical Islamic philosophy, social philosophy, „virtuous city (*al-Madina al-Fadhila*)“, authority, ruler, virtues

Primljeno: 28.2.2023.

Prihvaćeno: 11.5.2023.

